

ПСИХОЛОГІЗМ ТА ЛІРИЗМ: ПРИЙОМИ КОРЕЛЯЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ НОВЕЛИ ІВАНА ЧЕНДЕЯ "СИН")

Анотація. У статті аналізується ліричне начало як складова поетики психологізму прози 60-х років ХХ ст. на матеріалі оповідання Івана Чендея "Син".

Ключові слова: ліризм, психологізм, психологічний аналіз, ретроспекція, внутрішній монолог, наратор.

Annotation. The article deals with the analysis of the lyric basis as a component of psychologism poetics of the prose of the 60s in the period of the XX century based on the story written by Ivan Chendey "Son".

Key words: lyricism, psychologism, psychological analysis, retrospection, inner monologue, narrator.

Літературний розвиток, як переконує аналіз історії українського письменства, завжди відбувається по спіралі. Подібно до того, як у моді "все нове є давно забуте старе", так і в літературі та інших видах мистецтва традиції, провідні тенденції постійно відроджуються і в нових умовах кристалізуються в оригінальні культурологічні та естетичні моделі. Аналізуючи модерністську прозу межі ХІХ–ХХ ст., Н.Шумило звернула увагу на "поширення ліризму як виду пафосності", котрий "сприяв доланню міметичного зображення дійсності, а з другого, поглиблював психологізм і готував ґрунт для національної модерністської прози" [10,255]. Подібні тенденції з'явилися і в літературному процесі другої половини ХХ ст., коли прикметною ознакою прози знову став виразний психологізм та ліризм. Такі естетичні зрушення, як відомо, поглибилися в українській літературі з появою нової генерації митців-шістдесятників, однак виявилися і у творчості письменників, які дебютували раніше, – Р.Федоріва, В.Земляка, П.Загребельного, А.Дімарова. Серед цих прозаїків, котрі у 60-х роках уже міцно вписали своє ім'я в реєстр талановитих українських майстрів слова, слід обов'язково назвати І.Чендея.

Іван Чендей – талановитий закарпатський прозаїк, котрий зумів, не відриваючись від рідного ґрунту, збагатити загальноукраїнську літературну скарбницю. Д.Федака його місце в літературному процесі окреслив так: "Творчість Івана Чендея – явище не тільки своєрідне колоритом, а й небуденне, новаторське формою і проблематикою. Він прийшов у царину професійного словесного мистецтва з народної глибинки, щоб синтезувати багатовікові художні набутки найзахіднішої гілки рідного народу – закарпатських українців – з пошуками та знахідками вітчизняного і світового красного письменства і явив злободенні змістом новели, оповідання, романи. І написано ним разом із творами широко відомих українських прозаїків Олеся Гончара, Михайла Стельмаха, Василя Земляка, Романа Федоріва визначає обличчя

української прози другої половини ХХ століття" [7,331].

Про загальноукраїнське визнання таланту письменника свідчить пильна увага до його творчості авторитетних критиків та літературознавців, зокрема М.Жулинського, Г.Сивоконя, В.Дончика, В.Марка, М.Стрельбицького, В.Фащенко. Оглядаючи здобутки літератури 60-х років, В.Дончик висловив такі слушні спостереження: "Великий масив тогочасної літератури становила новелістика, і належала вона передусім молодому поповненню, яке яскраво представляли дебютанти початку та середини 60-х років [...]. Головним внеском, який у дальше збагачення прози робила ця новелістика (до неї слід долучити і книжки оповідань старших письменників – Л.Первомайського, І.Сенченка, І.Чендея, О.Сизоненка та інших), був поглиблений психологізм, тонкий соціально-етичний (а частіше етично-соціальний) аналіз і ліричний, духовно-змістовний підтекст, чуття народного характеру, соковитість матеріальних і психологічних подробиць, виявлення внутрішнього "життя" мови, її глибинних ресурсів тощо. Це була не просто лірична, а й по-справжньому психологічна проза; тут була і проза конкретно-реалістична, з ліричними "прожилками", і скрізь – великі індивідуальні відмінності, переважання тих чи тих згаданих тут рис" [4,172].

Саме такою, конкретно-реалістичною, психологічною прозою з "ліричними прожилками" дебютував у літературі І.Чендей. Тому ми поставили перед собою мету проаналізувати рівень і прийоми інтерференції двох характеристичних прикмет прози 60-х – психологізму та ліризму – на матеріалі його новел.

Предметом докладного аналізу став один із кращих ранніх творів письменника – оповідання "Син", у якому найбільш показово виявилось ліричне начало як прийом психологічного аналізу. Водночас слід зауважити, що елементи ліризму простежуються і в багатьох інших творах митця, зокрема в новелі "Чайки летять на Схід", "Льодові квіти", оповіданнях "Провесна", "Вікна у світ",

"Калина під снігом", повістях "Іван" та "Іванові журавлі" тощо.

Не підлягає сумніву, що прикметною ознакою оповідання І.Чендея "Син" є виразний психологізм. Російський літературознавець В.Єсін виокремив такі прикметні ознаки психологізму в літературі, як "особливе зображення внутрішнього світу людини засобами власне художніми, глибина та гострота проникнення письменника в душу героя, здатність детально описувати різні психічні стани і процеси (почуття, думки, бажання і т.п.), підмічати нюанси переживань" [5,65]. Всі ці ознаки притаманні і прозі І.Чендея. Причому в системі засобів психологічного аналізу, які застосовує автор, важливу роль відіграють саме прийоми ліричного світовідтворення. Йдеться, безумовно, не про ліризм як жанрову ознаку твору, а про ліричну тональність оповідання.

Автор звертається до проблематики, винятково актуальної в прозі 60-х років. "Морально-етичний максималізм", властивий художньому світосприйняттю митців-шістдесятників, яскраво виявився і в творах І.Чендея. В оповіданні "Син" письменник розкриває психологію стосунків між батьками і дітьми, що суголосно з проблематикою багатьох оповідань Є.Гуцала та Гр.Тютюнника, написаними дещо пізніше.

Приводом до написання твору стали біографічні імпульси, про що автор згадує у статті "Від пісні і життя". Він зустрів у Києві на Хрещатику знайомого, котрий купував для дружини кольє. Водночас цей друг дитинства після того, як "вибився в люди", дуже рідко відвідував свою матір-вдовицю і рідних, що проживали в селі. Цей факт настільки вразив письменника, що закарбувався в пам'яті і мусів відродитися в новелі. "І переді мною встав цілий світ стосунків між сином і рідними його – матір'ю, братами і сестрами, дружиною. Десь щось заскілило, завирувало і вже не давало спокою. Я знав, що рано чи пізно має народитися новела, що кольє відіграє у ній певну функцію, що новела закликатиме синів і дочок до уваги і любові, до людяності взагалі, до обов'язку перед своїми батьками. Батьками, які так часто стократ більше віддають дітям, аніж дістають од них натомість" [8,54], – твердить письменник.

Вперше оповідання в дещо скороченому вигляді було опубліковано в журналі "Жовтень" за 1961 рік, у наступному році вийшло окремою книжечкою, а також увійшло до прозової збірки "Поєдинок". Це один із найбільших творів малого жанру в творчому доробку І.Чендея.

Лірична проза, як і поезія, не прагне до докладних, розгорнутих описів. Її цікавить "буття душі" головного персонажа. Це домінує і в оповіданні І.Чендея. Всі інші сюжетні "рудименти" (роль сюжету у творі явно послаблена) набувають периферійного значення.

Емоційність, ліризм твору посилюється внаслідок хронологічних переміщень, що також фігурують у свідомості головного персонажа –

Данила Катрича – і завдяки яким він уподібнюється до "ліричного героя". Вільне поводження з часом і простором виконує важливу психологічну функцію. Фрагментарність, дискретність хронотопу, котрий загалом в оповіданні має конкретний характер, дає змогу нараторові актуалізувати виключно "вузлові" психолого-характеристичні події і деталі. Тому, наприклад, час у творі то ущільнюється (коли калейдоскопом зображується життя персонажа поза межами рідного села), то розтягується. У поетиці психологізму особливо важливу роль відіграє саме уповільнення часу, коли наратор намагається достеменно, детально відтворити "внутрішнє буття" людини чи події, що мають на нього неабиякий вплив. В оповіданні "Син" таке уповільнення часу спостерігаємо в тій частині, де автор зображує безсонну, тривожну ніч Данила в батьківській хаті. Саме цей розділ у творі є найбільш психологічно сконденсованим і водночас лірично забарвленим.

Разом з тим діалектику душі молодшого Катрича І.Чендей показує, відтворюючи асоціативні можливості людської пам'яті. Містке психологічне наповнення мають у цьому контексті виразні художні деталі та запахові враження, що "оживлюють" спогади. Завдяки цьому автору вдається розширити часопросторові рамки твору: читач разом з головним персонажем переміщується у його дитинство, юність, у той час, коли він утратив матір і приїжджав на похорон, коли їздив у відрядження до Києва. Водночас в уяві персонажа розширюється і топос: Данило "опиняється" у своїй квартирі, біля дружини або ж у Києві. Саме зображення "внутрішнього життя" персонажа дає змогу наратору здійснити подібні хронологічні переміщення. Причому хронотоп твору, як і його фінал, мають відкритий характер: читачу невідомо, чи Данило заїде до батька на зворотному шляху, чи зуміє спокутувати свою явно недостатню увагу до рідної людини. У цьому також спрацьовує психологічний прийом наративної недовомовленості.

Варто зауважити, що прийом ретроспекції, відтворення подій минулого у модусі спомину має неабиякі потенції до ліризації оповіді. За спостереженням Г.Гримич, "такий прийом побудови оповіді, коли чергуються картина спомину і картина дійсності, сприяє підсиленню психологічної насиченості новели, відбиває асоціативність, контрастність думок схвильованої людини, робить оповідь двоплановою, причому один із планів виконує роль лейтмотиву, створюючи виразну настроєвість у новелі. Оповідь, у якій як художній прийом використовується форма спомину (надто коли ця оповідь ведеться від першої особи), має великі можливості об'ємного, багатопланового зображення дійсності" [3,239]. Саме завдяки цьому прийомові здійснюється "діагностика" психології персонажа, його морально-етичних орієнтирів.

Ретроспекція в оповіданні І.Чендея має двовекторний характер, хоч і стосується головного персонажа. Перший погляд у минуле належить третьоособовому гетеродієгетичному наратору, а другий – репрезентує фокус спогадів самого Данила Катрича. В обох випадках простежуємо ліричне орнаментування розповіді, що особливо стосується внутрішніх монологів сина: *"Хату можна омолодити. Не можна омолодити людину, повернути їй минулі літа! Бо в усьому є певна закономірність плину часу, нестримність плину того часу, котрий не зупиняється й на одну-однісіньку мить. В цьому велика і невимовна справедливість часу, бо час однаково нестримний у плині для всіх. Зате серцем людина в кращому розумінні завжди молода! Ні, серце не просто апарат, що переганяє кров, розподіляючи по тілу необхідні живильні частини! Серце – сама людина, з світлими помислами, з трепетними чуттями, з добром і ласкою, ніжністю і благородством. Серце – найкраще, що є в людині, що, вкупі з розумом, по суті, відрізняє її од інших живих істот..."* [9,12-13]. У цих екзистенційних роздумах персонажа, як і в ліриці, має місце ліричне самовираження. А повтори і оклична інтонація підсилюють емоційну атмосферу твору, ліризують його, надають йому сугестивності. Таким чином створюється емоційна градація (властива насамперед поезії), що увиразнює психологізм.

Внутрішні монологи, які в тексті твору чітко оформлені, плавно чергуються з фрагментами, в яких психологічний аналіз здійснює наратор. Він аналітично простежує динаміку думок і почуттів персонажа: детально показує його роздуми, що супроводжуються відтворенням емоцій, спогадів, бажань, сумнівів.

Нерідко джерелом ліричних мотивів є автобіографізм, що простежується і в аналізованому оповіданні. І.Чендей, подібно до О.Довженка, М.Стельмаха, В.Дрозда, – митець, що нерідко звертається до реалій і подій власного життя. У статті "Від пісні і життя" письменник розкриває суть своєї психології творчості: "Тут же хотілося поговорити про новелістичну працю. Іде вона у мене від життя, завжди од спостереженого в житті факту, що, звичайно, береться на крила фантазії, домислу та вимислу; пропускається крізь збагачувальний апарат думки, обігривається емоціями, хвилюванням серця. І тут уже виступає до дії Пісня – струмені тепла, дихання, почувань. Тут виступає до дії те, без чого взагалі література художня не є можливою" [8,55]. Прикметно, що дія в оповіданні "Син" відбувається в Забережі (Дубовому) – рідному селі письменника. Портрет старого Катрича, можемо припустити, змальований з натури, і його прототипом є батько письменника: *"В хаті за столом сидів батько. Знадвору Данило бачив батька в профіль, що окреслився гострими лініями. Неголене обличчя виступало вперед щетиною на бороді, гострий ніс звисав над зниділою верхньою губою, густо вкритою*

посивілим вусом, брови стирчали стрішками над захованими очима, відпущене довге волосся спадало на плечі й злегка завивалося хвилею доверху. Акуратно прочесаний проділ лежав рівно витягнутим шнурочок серед самісінької голови" [9,16]. Поетизація образу батька в оповіданні І.Чендея асоціативно відсилає нас до кіноповістей О.Довженка та новел Є.Гуцала, в яких також домінує залюблено-ліричне відтворення спогадів минулого та образів найрідніших людей.

Важливим у психологічній парадигмі твору є образ-символ хати. В оповіданні "Син" знаходимо ліризований пасаж, що репрезентує внутрішнє мовлення головного персонажа, з філософським підтекстом, в якому ключовим є образ саме батьківської домівки. Конкретний, індивідуалізований образ хати, спочатку баби Балабанки, а потім своєї рідної, яку бачить Данило, поступово розширюється до архетипного символу дому як пристанища духу. Дім тут виступає як типологічна просторова модель, в якій опредмечується "культурний досвід людства". Саме в колективному підсвідомому законсервувалися ті уявлення про дім, які виокремлює С.Андрусів: "Основна функція Дому – захищати людину, належати людині, без неї Дім перестає існувати і фізично, і метафізично, хоч, будучи, створеним, зробленим, Дім відчувається від свого творця і живе своїм життям самодостатнього живого організму (...). Дім – це символ родини – сім'ї чи етносу – усього, що відмежоване фізично, метафізично і семантично відмінне від решти простору" [1,97]. Подібну метафізичну "неповторність" дому відчуває і Данило Катрич, сприймаючи рідну хату як окремий і єдиний у своєму роді мікрокосм: *"...тепер, чомусь саме тепер, він знову й знову проникався рідним попелищем; в ньому виростало велике, радісне, невідоме досі чуття. "Рідний дім – один", – шептали його уста. "Двох рідних домів не буває. Як не буває і двох рідних осель, як не буває двох батьківщин. Думи про рідну хату, про шмат зеленої землі, яким ти пройшов вперше, про повітря, яким дихнув вперше, про небо, красу якого ти відчув вперше, не можуть заглушити ні відстань років, ні події..."* [9,14-15].

Відповідно до цього і життя головного персонажа відтворюється в оповіданні циклічно, так чи інакше концентрується навколо архетипного образу дому: *"Скільки раз Данило Катрич не вертався на рідну садибу, завжди відчував як щемить серце. Поки був молодим, юнаком-гімназистом, радів, що побуде на канікулах – завжди на канікули приїжджав у Забереж. Радів, що не треба готувати уроків, що можна бодай кілька днів забути про все на світі. Приїжджав на канікули з Праги, коли вчився в університеті. Тоді радів затишній оселі після гомінливого, такого неспокійного великого міста... Коли був в мадярській армії, радів перебуванню дома, у відпустці, хоч би й тому, що можна забути на час*

осоружну військову муштру, і взагалі службу військову, якої сам не любить" [9,13-14]. Проїшов ще один цикл у житті персонажа, і повернення (хоч і дуже короткотривале) до отчого дому зумовлює злам у його психології і примушує замислитися над вічними цінностями буття.

Помітно, що подібне трактування образу батьківської хати і прив'язаності людини до неї співзвучне з народнопісними мотивами, адже в колективній творчості народу нерідко фігурує саме така поетизація цього образу: "Оспівана в піснях, оповита легендами та переказами, опоетизована майстрами слова й пензля, вона буде завжди символом добра і надії, її незгасний вогник світлитиметься теплом маминої любові, вірою в доброту, високу людяність, одвічною сподіванкою на чисте небо над нами і світанкову тишу над голубим овидом" (В.Скуратівський) [6,133]. В оповіданні І.Чендея Данило Катрич від хати переводить погляд на небо, очікуючи побачити гармонійну картину: "Він дивився в небо, бо хотілося побачити лице місяця, миготливі зорі, бо чомусь саме в цю мить думав, що для нього місяць не світив так і зорі не миготіли так, як над Забережжю. Над тою прадавньою Забережжю, що тулилася розкиданими хатками в долині Тересви і вслухалася в гомін річки бозна-скільки років, жила неповторним життям..." [9,15-16].

Пейзажні картини, однак, з волі наратора не виправдовують надій головного персонажа, навпаки, вони виконують психолого-характеристичну функцію і є індикатором тих змін, що відбулися в його психології в умовах "чужого" міського середовища: "Білі хмарки, що недавно пливли, наздоганяючи одна одну, кудись ділися, бо небо заволокло туманом сизо-срібного кольору з оранжевим полиском" [9,15]. Тут маємо класичний зразок психологізованого пейзажу, в якому віддзеркалюється характер персонажа.

Як відомо, у системі прийомів психологізму пейзаж віддавна відіграв важливу роль (ще починаючи від "Слова о полку Ігоревім"). Фактично, картини природи стали невід'ємним компонентом творів різних родів та жанрів: і ліричних, і епічних, і драматичних. У епосі, що має найбільші можливості для зображення внутрішнього світу людини, пейзаж продуктивно використовується для створення певної психологічної атмосфери.

Пейзаж як елемент поезики психологізму широко представлений і у творах І.Чендея. Нас цікавить насамперед те, якими засобами він змальований, яка тональність домінує в його зображенні. Саме на прикладі пейзажних картин можна чи не найяскравіше простежити, як ліричне, влітаючись в об'єктивну на перший погляд канву прозового тексту, збагачує його настроєво і художньо.

Варто звернути увагу на початок оповідання. Малюючи "поетичну" пейзажну картину, автор налаштовує читача на ліричну хвилю: "Хмари то

громадилися гуртами, мов хотіли перегнати одна одну, то кошлатилися в велетенській гриві невидимого коня, то неслися легкими, голубінню перетканими туманами. А ген-ген, у височині, в зеніті небо блакитне в просвітах між хмарами, що пливли, пливли без упину в далекі, невідомі світи. Чи то їм докучило глядіти на вкриті буковими хащами гори, або ж захотіли понести у безвість осінній сум смерек, витягнутих стрільчастими кронами до неба...

На крилах хмари несли мрію..." [9,3].

Очевидним є використання автором у цьому уривку кількох елементів ліричної поезики: художнього прийому персоніфікації, поетичної градації, риторичних фігур, можливостей звукопису, зокрема майстерних алітераційних візерунків.

На тлі такого ліричного малюнка І.Чендей вперше знайомить читача з головним персонажем твору – Данилом Катричем. Нагромадження риторично-питальних та окличних речень, що створюють ілюзію відкритості тексту і залучають до співтворчості читача, нівелює епічну первину портретної характеристики героя. Автор вдало використовує тут психологічний прийом замовчування, деякої недомовленості, цим самим примушуючи реципієнта самостійно здійснювати психологічний аналіз.

Є.Бальбуров спостеріг таку відмінність між психологічною і власне ліричною прозою: "... особливістю образів безпосереднього сприйняття, що використовуються в психологічній прозі, є їх установка на точне і детальне відтворення психічного процесу у всій його реальній безладності. [...] Лірична проза в силу її потенційної адресованості втілюється в більш впорядковану форму висловленого повідомлення. За стилем – це завжди не тільки літературна, але і поетична мова, котра виражає особливий, піднесений стан душі – ліричні переживання" [2,38]. В окремих уривках оповідання "Син" ліричне "вибухає" і починає домінувати над епічним, причому посилюється і його функція як прийому психологізації розповіді. Це особливо помітно саме в експозиційній частині оповідання, коли автор на тлі краєвиду у ліричному ключі знайомить нас із головним персонажем.

Аналізуючи творчість прозаїків-шістдесятників, Г.Гримич звернула увагу і на поезику закарпатського митця: "Традиції Стефаніка помітні й у творчості Івана Чендея. Справді-бо такі оповідання відомого прозаїка, як "Тестамент", "Задумна субота", "У вогні", "За село", Чайки летять на Схід" тощо відчутно нагадують лаконічну-сувору манеру класика українського оповідання" [3,90]. "Трагічні стефаніківські картини" помітив у творчому доробку митця і В.Дончик. Оповідання, яке стало об'єктом нашого аналізу, репрезентує дещо іншу поезику, і ліричний струмінь у прозі І.Чендея має принципово інший характер, ніж у новелах В.Стефаніка. Він радше

нагадує ліричні тенденції у прозі Є.Гуцала. Ліричне начало у творах І.Чендея та Є.Гуцала виражене більш експліцитно, "позірно", ніж у творах В.Стефаніка чи близького до нього Гр.Тютюнника, у котрих спостерігаємо глибинний ліризм, ніби "розлитий" поміж рядків.

Тому в художній манері І.Чендея досить легко простежуються формальні "показники" ліричної тональності: ліризований пейзаж, портрет, синтаксичні та настроєві повтори, виразна ритмізація мови, специфічні художні засоби та образно-символічний лад мови. Всі ці елементи працюють на розкриття психології головного персонажа твору – Данила Катрича. Разом із тим,

епічна форма дає змогу розкрити психологію персонажа з допомогою багатьох інших засобів, які зовсім не властиві ліричним творам або рідко в них зустрічаються: детальні портретні характеристики, розлогі пейзажні картини, елементи інтер'єру, діалогічне мовлення, оцінки інших персонажів.

Отже, ліризм є суттєвою складовою психологізму прози 60-х років, і яскравим свідченням цього є творчість І.Чендея. Аналіз одного з кращих його ранніх оповідань дає підстави зробити висновок про продуктивність жанрово-родового синкретизму, що дало змогу авторові створити майстерні зразки психологічної прози.

Література

1. Андрусів С. Модус національної ідентичності: Львівський текст 30-х років ХХ ст. – Тернопіль: Джура, 2000. – 340 с.
2. Бальбуров Э. Поэтика лирической прозы (1960-1970-е годы). – Новосибирск: Наука, 1985. – 132 с.
3. Гримич Г. Загадка творчого бунту. Новелістика українських шістдесятників: Літ.-крит. нарис. – К.: Укр. письменник, 1993. – 248 с.
4. Дончик В. З потоку літ і літпотоку. – К.: ВД "Стилос", 2003. – 556 с.
5. Есин А. Литературоведение. Культурология. Избр. труды. – М.: Флинта: Наука, 2003. – 352 с.
6. Словник символів / За заг. ред. О.Потапенка, М.Дмитренка. – К.: Редакція часопису "Народознавство", 1997. – 155 с.
7. Федака Д. Іван Чендей // Письменники Срібної Землі / Упорядник П.Ходанич. – Ужгород: КП "Ужгородська міська друкарня", 2006. – С.325-332.
8. Чендей І. Від пісні і життя // Радянське літературознавство. – 1966. – №12. – С.49-55.
9. Чендей І. Син: Оповідання. – Ужгород: Закарпатське обласне книжково-газетне видавництво, 1962. – 64 с.
10. Шумило Н. Під знаком національної самотності. – К.: Задруга, 2003. – 354 с.